Selçuk Üniversitesi

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

2003 / Güz

XVI. Sayı

Hakemli Dergi

Konya 2003

Genel Yayın Yönetmeni
Prof. Dr. Mehmet Aydın

Sayı Editörü
Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim Bahadır

Yayın Kurulu
Prof. Dr. Mehmet Aydın - Prof. Dr. Şerafeddin Gölcük - Prof. Dr. M. Ali Kapar
Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim Bahadır - Muhiddin Okumuşlar

Danışma Kurulu
Prof. Dr. Mehmet Aydın – Prof. Dr. Faruk Bayraktar – Prof. Dr. Ünver Günay
Prof. Dr. Hayati Hökelekli – Prof. Dr. Hakkı Önkal Prof. – Prof. Dr. Hüseyin Peker
Prof. Dr. Mualla Selçuk – Prof. Dr. Hüseyin Tural

Bilim Kurulu
Prof. Dr. Mevlüt Güngör - Prof. Dr. İsmet Ersöz
Prof. Dr. Mehmet Aydın - Prof. Dr. Mustafa Erdem
Prof. Dr. İzzet Er - Prof. Dr. Ünver Günay - Prof. Dr. Münir Koştaş
Prof. Dr. Hayati Hökelekli - Prof. Dr. Hüseyin Peker - Prof. Dr. Erdoğan Fırat
Prof. Dr. Necip Taylan - Prof. Dr. Murtaza Korlaelçi - Prof. Dr. Hüsameddin Erdem
Prof. Dr. M. Ali Kapar - Prof. Dr. İsmail Yiğit - Prof. Dr. Hüseyin Algül
Prof. Dr. Ali Osman Koçkuzu - Prof. Dr. Ali Toksarı
Prof.Dr.Ahmet Sevgi - Prof. Dr. H. İbrahim Şener
Prof. Dr. Hasan Onat - Prof. Dr. Ahmet Turan
Prof. Dr. Orhan Çeker

ISSN 1300 – 5057

Bu dergi, Yüksek Öğretim Kurumu'nun hakemli dergi tanımına uygun olarak yayınlanmaktadır.
Yazıların yayınlanmasına yayın kurulu karar verir. Yazılar, en az iki hakemin olumlu kararı ile yayınlanır.
Yayınlanması istenilen yazılar, PC/Microsoft Word 97 ve üzeri bir ortamda yazılmış olarak, disketle birlikte üç nüsha halinde (çeviriler orijinal metinleri ile beraber) teslim edilmelidir.
Yayımlanan yazıların bilim, hukuk ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir.
Dergide yayınlanmayan yazılar iade edilmez.

ofset hazırlık, baskı, cilt
Sebat Ofset Matbaacılık
0.332 342 01 53 – 54 / KONYA
sebat@sebat.com - www.sebat.com

GAZZALİ'NİN "AL-RADD AL-JAMİL Lİ İLAHİYATI İSA Bİ SARİH AL-İNCİL" İSİMLİ ESERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Prof.Dr. Mehmet AYDIN[*]

Abstract

An Evaluation On Ghazali's Work Al-Radd Al-Jamil Li Ilahiyati Isa Bi Sarih Al-Incil

Renowned Islamic scholar Ghazali's distinguished place in Islamic thought, philosophy, theology and Sufism is a commonly accepted fact by all scholars. However, his work *al-Radd al-Jamil Li Ilahiyatı İsa Bi Sarih al-Incil*, which he composed as a response to Christian Theology and which launched a new era in Muslim-Christian theological disputes has not been stated in many catalogue works in East as well as in West. It is stated only in Katip Çelebi's *Kashf al-Zunun* under the name *ar-Radd al Jamil Ala men Ghayyara't-Tevrat wa al-Incil*... Renowned orientalist Steinschneider also mentions this work referring to Katip Çelebi. Although the work is presented in both Katip Çelebi and Steinschneider as a work discussing Bibel's distortion, it is mainly on Gospel's distortion according to the Gospel itself.

İslâm Düşüncesi ve felsefesi tarihinde çok önemli bir yer tutan Gazzali'nin (1059-1111), Kelam, Felsefe ve Tasavvuf alanlarındaki şöhreti, hem doğuda hem de batıda tartışmasız kabul edilmiştir. Ancak Gazzali'nin Hıristiyanlığa red mahiyetinde kaleme aldığı " Al-Radd al-Jamil Li İlahiyat İsa bi

[*] Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı

Sarih Al- İnjil"[1] isimli eseriyle, İslam-Hıristiyan polemik tarihinde yepyeni bir çığır başlattığı, uzun süre bilim ve düşünce tarihinden gizli kalmıştır. Bunun için "Al-Radd Al-Jamil "den, doğuda ve batıda yapılan katalog çalışmalarında bilgi verilmemiştir. Sadece, Keşfuz Zunun'da[2] "Er Redd'ül-Jamil Ala Men Gayyarat-Tevrat ve İncil" ismiyle Gazzali'ye bir eser isnat edilmektedir. Ünlü İlahiyatçı Steinschneider'de buna bağlı olarak aynı eseri zikretmektedir.[3] Gerek Keşfu'z-Zununda ve gerekse Steinschneider'de zikredilen eser "Tevrat ve İncil'in tahrifini" hedef almakla beraber; al-Radd al-Jamil li İlahiyatı İsa bi Sarih al-İncil'in" hedefi, İncil metinleriyle İsa'nın ulühiyetini reddir..

Gazzali'nin "al-Radd al-Jamil li İlahiyatı İsa bi sarih al- İncil" isimli eserinden ilk bahseden L. Massignon olmuş ve Gazzali'nin bu eseri üzerinde "Le Christ Dans Les Evangiles Selon al-Gazzali" isimli bir makale yazmıştır.[4] Böylece Massignon, Gazzali'nin bu eseri üzerine araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Massignon, Gazzalinin bu eserini İstanbul Ayasofya kütüphanesi 2346-2347 nolarda kayıtlı olduğunu bildirmiştir. Biz Gazzali'nin bu eserini Ayasofya kütüphanesi 2246 da 54 yaprak olarak tespit ettik. Robert Chidiac, Massignon'nun haber verdiği bu iki yazmayı temin ederek Gazzali'nin al- Radd al- Jamil'ini neşre hazırlamıştır. Muhteva yönünden iki nüsha arasında fark yoktur. R. Chidiac bu iki nüshanın edisyon kritiğini yaparak yayınlamak üzere iken; al- Radd al-Jamil'in bir üçüncü nüshasının Leiden kütüphanesinde bulunduğunu öğrenmiştir. Bu nüshanın da 22 yaprak olduğunu bildirmektedir. Leiden nushasınında diğer nüshalardan farklı olmadığını gördükten sonra R. Chidiac, bu üç yazmanın ışığı altında Gazzali'nin " al-Radd al-Jamil"ini Arapça olarak yayınlamış ve Fransızca'ya tercüme etmiştir. Fransızca çeviriye, L. Massignon bir önsöz yazmıştır.[5] Daha sonra Gazzalinin "al-Rad al-Jamil"i R. Chidiac'ın yazdığı uzun bir mukaddime ve Abdul-Aziz Abdül-Hakk Hilmi'nin yazdığı yüz sahifeye yakın bir giriş 1974'de Kahire'de Arapça olarak yayınlanmıştır.[6] Gazzalinin "al-Radd al-Jamil" isimli eserinin, L. Massignon tarafından 1932 yılında yazdığı yazıya kadar tanınmamış olmasının sebepleri üzerinde

[1] R. Chidiac, er- Reddül-Cemil, Kahire, 1974; El-Gazzali, Refutlation Exellente de la Divinite'de Jesus Chirist d' aprés les Evangiles, Fr. Çev. R. Chidiac, Paris, 1939

[2] Katip Çelebi, Keşfu'z-Zunun, II., s,837

[3] Steinschneider, Moritz, Polemisch und Apologetische literatur, Leipzig, 1877 No: 31, s, 48

[4] l.Massignon, le Christ Dans les Evangiles Selon Al-Gazzali, Revue des Edutes İslamiques, 1932, VI, 523-536

[5] Gazzali, Refutation Excellente de la Divinitede Jesus Chirist d'aprés les Evangiles, Texte Etabli, Traduit et Comment" par Robert Chidiac, Preface de L. Massignon, Paris, 1974

[6] R. Chidiac, er-Reddü'l-Cemil, Kahire, 1974

fazla bir şey söylenmemiştir. Ancak R. Chidiac bu sebepleri şöyle açıklamaktadır :

1. Gazzali'nin İncil metinlerini doğru kabul etmesi
2. Theopatique (mecazi) dil imtiyazının sadece İsa için kabul edilmesi
3. Teslis konusundaki Gazzali'nin risalesindeki müphemiyet.

Hıristiyanların, Gazzali'nin bu eserinden bahsetmeme nedenleri de düşündürücüdür. Acaba, Gazzali'nin eserlerini karakterize eden inceliklerin, güçlüklerin, mantıki sertliklerin, Hıristiyan müelliflerini hayrette bırakmış olacağı ve ona cevap verme yetkisini ve gücünü kendilerinde görememeleri sebep olarak gösterilebilir mi? Fakat, ilk asırların birçok teolojik tartışmaları, hangi mezhebe mensup olursa olsun, Hıristiyan polemikçilerin delil nokta-i nazarından kendilerini kısır görmediklerini ortaya koyduğu için, R. Chidiac, bu ihtimalleri kuvvetli görmez.[7]

"al-Radd al—Jamil"in, Gazzali'ye ait olup olmadığı konusu da ciddi tartışmalara neden olmuştur. Bunun için, M. Bouyges, Gazzali'nin bu eserini "şüpheli" eserler arasında zikretmiştir.[8] Aynı yolu A. Badawi [9] W. M. Watt [10] izlemiştir. Gazzali'nin "al- Radd al-Jamil" isimli eserini mevsuk (authentiques) olarak kabul edenler de vardır. Bunlar arasında, Abû Rida'yı[11], N. Daniel'i[12], D. Sourdel'i[13] ve M. Smith'i [14] sayabiliriz. Hatta Hava Lazarus YAFEH, bu eserin Gazzali tarafından değil, İslamiyet'i kabul eden bir Hıristiyan tarafından yazılmış olabileceğini öne sürer.[15] R. Chidiac'ın, "al-Radd al-Jamil" in Gazzali'ye ait olup olamadığı konusunda ki fikirleri bu açıdan önem taşımaktadır. Bunun için

---

[7] er-Reddü'l- Cemil, s, 124;R. Exellente,s, 20

[8] M. Bouyges et M. Allard, Essai de Chronologie des oeuvres de Al- Ghazali (Al- Gazel), Beyrouth, 1959, Appendice VI, p, 125-126

[9] A. Baddawi, les oeuvres d'al-Ghazali (en Arabe), le Caire, 1961, p.262 No:83

[10] W. M. Watt, Dans JRAS, 1952, p. 24-25, M. Watt, The Study of Al-Ghazali, dans oriens, XIII-XIV, 1961, p, 121-131; M. Watt, Muslim İntellectual; A. Studyon al- Ghazali Edimbourg, 1963

[11] Abû Rida, al-ghazali und seine widerlegung der Griechichen philosophic, Madrid, 1952, p. 49-56

[12] N. Daniel, İslam and the west, The Making of an İmage , Edimbourg, 196e, P.50 et N. 5, P. 334

[13] D. Sourdel, Un Pamphlet musulman Anonyme d'epoque Abbaside Conhe les Chrétiens Dans REİ XXXIV, 1966, p, 5, N, 3

[14] M. Smith, Dans Al-Ghazza'li the mystic, Londres, 1944

[15] Hava Lazarus YAFEH, Philosophical Terms as a Criterion of Authunticity in the Writings of Al-Ghazali'in Studia İslamica, XXV. , 1966, p, 111-121

R. Chidiac'ın bu konuda yaptığı inceleme, "al-Radd al-Jamil"in Gazzali'ye aidiyeti konusunda tereddütleri gidermektedir. Bunu, "al-Radd al-Jamil"de kullanılmış olan bazı terimlerin, Tehafutü'l Felasifede de kullanılmış olması, "al-Radd al-Jamil" deki mevcut fikir sisteminin, Gazzali'nin diğer eserlerindeki yakınlığı; "al-Radd al-Jamil" in Gazzali'ye aidiyetini kuvvetlendirmektedir. [16] Çünkü Gazzali'nin alışılmış tasavvurları, değerli fikirleri, onun bütün eserlerinde görülmektedir. Bunlar, sperma ile üreme olayı, Musa'nın yılan olmuş asası, ölülerin dirilmesi, filozofların uğursuzluğu, otoriter deliler, sağlam yorum prensipleri gibi fikirlerdir. Ancak, "al-Radd al Jamil" de kullanılan yumuşak üslubu, devrik cümle tiplerinin kullanılmış olmasını, eser de yer yer görülen muhakeme noksanlığını, Gazzali'ye isnad etmek doğru değildir.[17] "al-Radd al-Jamil"de kuru ve mücerret bir üslup hakimdir. "al-Radd al-Jamil" de olan bu özellikleri, R. Chidiac şöyle açıklamaktadır: "Gazzali, bu eseri, İskenderiye'deki kısa ikameti devresinde mahdut sayıda bir dinleyicinin önünde dikte ettirmiş veya sadece muhtevasını ortaya koymuştur. Dinleyicilerden bazıları, acele notlar tutmuş ve sonrada bu notları Gazzali'ye icaze için takdim etmiştir. Bu eski bir usuldür. Buna emali denir.(Bu muhtemelen imla'dır.)[18] "al-Radd al-Jamil"de görülen noksanlıklar,tezatlı cümleler, tekrarlar, eserdeki üslubun yazıdan çok konuşma özelliği taşıması R. Chidiac'i böyle bir hipoteze sevketmiştir.[19] Ayrıca Gazzali'nin İskenderiyye'ye gidip gitmemesi de bazılarınca şüphe ile karşılanmıştır.[20] "al-Radd al-Jamil" in nerede kaleme alındığı konusunda, L. Massignon ve R. Chidiac, bu eserin İskenderiyye'de yazılmış olabileceği noktasında birleşirler.[21] Hatta R. Chidiac bu konuda şunları söyler:

1- "al-Radd al-Jamil" de üç cümle Arapça olarak yazılmamıştır. Bu cümlelerden ikisi İbranice ve biri de kıptice yazılmıştır. İlk nakil çıkış IV/6 dan yapılmıştır:"işte onun eli kar gibi bir cüzzamla kaplıydı", R. Chidiac bu tercümenin doğru olmadığını ileri sürmekte, Gazzali'nin Tora'daki metne bir açıklama yapmak zorunda kaldığını, böylece Gazzali'nin eski ve yeni ahit konusunda iyi bir bilgiye sahip olduğunu belirtmektedir. Ancak Gazzali'nin İbranice tercümesi

[16] er-Reddü'l-Cemil, s, 127

[17] er-Raddü'l-Cemil, s, 128; R. Excellente, s, 23

[18] er-Raddü'l-Cemil, s,130; R. Excellente, s,24

[19] er-Raddü'l-Cemil, s,131; R. Excellente, s,24

[20] G. Hourani, The Chronologif of Ghazalis Writings, dans Jaos, 79, 1959 ,p, 229; F. Jabre, la Biographie et l'oeuvre de Ghazali reconsidérécs á la Lumiere des Tabaqat de Sobki, dans MİDEO, I, 1945, p, 94

[21] L. Massignon, Revue des Etudes İslamiques, IV., 525; er-Reddü'l Cemil, 132,294

çok akıcı değildir ve kelimeler bir gariptir. Hatta bu yazının ne orijinal İbranice'ye nede Aramice'ye benzemediği de ileri sürülmüştür.[22] İkinci nakil[23], Markos 15/34, Matta 27/46 dan "Elohi, Elohi Lema şevaktani" şeklinde kiptice verilmiştir. Yine Gazzali, "al-Radd al-Jamil"de Yuhanna 1/14 den kiptice olarak naklettiği "Söz insan olup, aramızda yaşadı. Onun yüceliğini gördük."cümlelerini izah ederken, kıpti etimilojisine müracaat ediyor, Arapça tercümenin doğru olmadığını söyleyerek buradaki fiilin sarâ değil, sana'a olduğunu belirtiyor.[24]

2-Diğer yandan Gazzali'nin, "al-Radd al-Jamil" de verdiği İncil nakilleri, kıpti kilisesinin kullandığı İncil cümlelerine uymaktadır.[25]

3- "al-Radd al-Jamil" genel bir tarzda, özellikle Yakubilere hitap edilerek kaleme alınmıştır. Mısır Yakubilerinin bahis konusu olduğunu Teslis doktrinin, Akl, Âkil ve Makûl ile izah edilmesi açıkça ortaya koymaktadır. Bu konunun açıklamasını Ebu'l-Berâkat b. Keber'de buluyoruz.[26] Diğer yandan "al-Radd al-Jamil" üzerinde çalışan başka müelliflerde Gazzali'nin kıptice bildiği kanaatindedirler.[27] Ancak, R. Chidiac ve Wilms, Gazzali'nin kıptice bildiği kanaatinde değillerdir.[28]Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi, R. Chidiac, "al-Radd al-Jamil" in yazıldığı muhitin kıpti muhit olduğunda israr etmektedir. Bu fikir Wilms, tarafından da dolaylı olarak desteklenmiştir.[29]

Bütün bu yaklaşımlar Gazzali'nin "al-Radd al-Jamil"i yazdığı muhitin kıpti kilisesinin muhiti olduğunu belirtmekte ve Gazzali'nin kıpti kilisesinin Arap yazarlarının kullandığı terimleri kullandığını ortaya koymaktadır.[30]

"al-Radd l-Jamil"in Mısır'da Kıpti muhitlerde yazıldığı konusunda R. Chidiac ve L. Massignon hem fikirdirler. Her iki yazarda, Gazzali'nin Mısıra gelişini 1099yılında Haçlılar tarafından Kudüs'ün ele geçirilmesinden sonraya koymaktadırlar. Bu ise XI. Yüzyılın sonudur. R. Chidiac'a göre, Mısır'a, nizamiye medresesindeki saygınlığı ile gelen Gazzali'yi, Halife el-Muntasır (öl:1094)

---

[22] Er-Reddül-Cemil, s,32
[23] Er-Reddül-Cemil, s,23
[24] Er-Reddül-Cemil, s,132,294; R. Excellente, s, 25
[25] Er-Reddül-Cemil, s,133; R. Excellente, s,26
[26] Ebu'l-Berekat b. Keber, la Lampe des Tenebras, Patrol Orient, 20/537538
[27] L. Massignon, Revue des Etudes İslamiques, 1933, VI, p. 526
[28] R. Chidiac, Refutation Excellente, 59; Franz Elmar Wilms, Al-Ghazalis Schrift wider die Gottheit Jesu, Leyde, 1966, p, 100
[29] Wilms, p, 154-164
[30] Ebu'l-Berakat B. Keber, Patrol Orient, 20/637-638

resmen Hıristiyanlara cevap vermekle görevlendirilmiştir.[31] Fakat, "al-Radd al-Jamil" in 1974 kahire baskısına yazdığı önsözde Abdü'l-Hak Hilmi, böyle bir görevlendirmenin imkansız olduğunu, Çünkü, Halife el- Muntasır'ın 1094'de öldüğünü, Gazzali'nin ise Bağdatı 1095'de terk ettiğini yazmaktadır.[32]

"al-Radd al-Jamil"in genel muhtevasının tahliline girmeden önce , Gazzali'nin kullandığı İncil'in de hüviyetini ortaya koymakta yarar vardır. Çünkü, Gazzali'nin verdiği İncil numaraları, Kitab-ı Mukaddesin vulgate diye bilinen Latince tercümesinin BAB taksimine uymamaktadır. Erpenius tarafından 1616 yılında Leiden'de yayınlanan Arapça İncil tercümesiyle, Gazzali'nin İncil'den verdiği örnek cümleleri mukayese eden R. Chidiac, iki İncil arasında bir nokta hariç, tam bir mutabakat olduğunu belirtmektedir. İki İncil arasında ki fark, Yuhanna İncilinde 30. bab olarak bilinen yer, "al-Radd al-Jamil"de 25. bab olarak gösterilmiştir. [33] Ancak R. Chidiac'a göre bu fark da müstensihe bağlı bir hatadır.

Gazzali, o güne kadar Hıristiyanlık konusunda yazılmış reddiyelerin üzerinde önemle durduğu tahrif konusu ile ilgilenmemiştir. Bu, Gazzali'nin, mevcut İncil metinlerini, Allah Kelamı olarak kabul ettiği anlamına gelmez. Bizce bu, Hıristiyanlarla yapılan tartışma ve mücadelede Gazzali'nin seçtiği bir mücadele taktiği ve münakaşa stratejisidir. Böylece Gazzali, hasımla kendi sahalarında, kendi silahlarıyla savaşmayı tercih etmiştir, onların inançlarını, yine onların inandığı değerlerle sarsmaya yönelmiştir.

Gazzali'nin "al Radd al-Jamil" deki hedefi, İsa'nın sadece bir peygamber olduğunu ortaya koymak, ona ulühiyet isnat eden Hıristiyan inancını yıkıp, onun beşerliğini ispat etmektedir. Gazzali, bu ana tezi İspatlamak için, bir taraftan tezini destekleyen İncil pasajlarını, diğer yandan da zıt İncil pasajlarına müracaat etmekte ve böylece, Hıristiyanların onlara verdiği yorumların yanlışlığını göstermeye çalışmaktadır.[34] Nihayet Gazzali, hasımlarının, metni anlama tarzlarını doğrulamak için sığındıkları akli deliller sahası üzerinde hasımlarını takip

---

[31] Réfutation Excellente, s, 36

[32] Abdü'l –Hak Hilmi, er-Reddü'l-Camil, Kahire, 1974, s, 137, Dipnot:5-6

[33] Erpenius'un bu İncil'i,İgnaizo Guidi tarafından edebi İnciller arasına sokulmuştur. Bak:İgnazio Guidi, la Traduzion değil Evangeli'in Arabico, Roma, 1988. Bu İncil tercümesinin Mısır asıllı olduğunu Erpenius, önsözünde açıklamaktadır. Yine o, Bab taksiminin İskenderiyye'de yapıldığını da ilave eder: "al-Radd al-Jamil", s, 196.Gazzali'nin "al-Radd al-Jamil"de kulandığı kıptice nakillerinde, orta çağda aşağı Mısır'da kullanılan Kıpti diyalektiği olan BOHAİRİ'ye benzediğini ileri sürenler de olmuştur. Bak: Hava Lazarus-Yafeh, Etude sur la polemique İslamo-Chrétienne, Revue des Etudes İslamiques, 1962/2, s, 232

[34] er-Reddü'l-Cemil, s, 243-266;294-308

eder. Hıristiyanların Nesturi, Ya'kubi, Melkit gibi, İsa'nın tabiatı üzerinde farklı görüşler ileri süren ekollerin görüşlerini gözden geçirerek, bunların kendi aralarında ki tutarsızlıklarını ortaya koymaya çalışır. Netice de, İsa-Mesih'in ulühiyetinin ne vahiyle ne de saf akılla savunulamaz olduğunu bütün açıklığı ile ortaya koyar.[35]

Gazzali, İsa'nın mucizelerini kabul ederek, "al-Radd al-Jamil" de bahsetmektedir. Fakat Gazzali'ye göre bu mucizelerin, Hıristiyanların anlattıkları anlam da apolojetik bir değeri yoktur. Gazzali'ye göre "lanetlenmiş incir ağacının kuruması" gibi birçok mucizeler basit harikalardır.[36]Gazzali'ye göre, bunlar gibisini bütün Allah dostları yapabilir. Diğer mucizelerde, İsa'yı öteki peygamberlerden ayırmaz. İsa'nın gösterdiği hiçbir mucize, onun ulühiyetini ispatlamaz. Hatta, İsa'nın ölüyü diriltmesini bile, Musa'nın asasını yılana çevirmesinden daha küçük görür. Ona göre,çünkü Musa, tabiatı icabı, cansız bir şeye hayat vermiştir. Halbuki diriltme, bir şeyi ilk haline döndürmektir.[37]

"al-Radd al-Jamil" de Gazzali'nin sergilediği tavır, bütün İslam polemikçilerinde olan İslâmi tavırdır. İsa'nın ulühiyetini redde ve bu konudaki Hıristiyan teolojisinin görüşlerini tenkidde, daima İslam'ın ulühiyet kavramının ışığında muhakeme yürütmektedir. Gazzali, bu doğrultuda, Allah'ın yüceliğini açıklamakta, mahiyet farkı olan Allah'la insanın birleşmesinin kabulünün, korkunç bir küfür olacağını belirtmektedir.[38]

Gazzali, İncillerden verdiği nakillerle ilgili kullandığı metodu, bizzat kendisi şöyle açıklamaktadır.

1-Gazzali, İncil'deki akılla bağdaşan lafzi anlamları kabul etmektedir. O,Akla aykırı olan lafızlara mecazi anlam vererek yorumlamakta, Hıristiyanların verdiği anlamların geçersizliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

2-Diğer yandan İncil'deki çelişkili gibi görünen metinleri, uzlaştırmaya çalışarak, onlardan makul bir yorum çıkarmaktadır.

Böylece Gazzali, Hıristiyanlığın temel İnanç doktrinini tenkit etmek için, " Kristolojik problemleri" temel tenkit konusu yapmaktadır. Bunun için Süryaniliğin bir kolu olan Yakubi Kilisesinin, Melkit Hıristiyanlığının, Nesturi Hıristiyanlığının, İsa'nın tabiatıyla ilgili doktrinlerini, bütün ihtimaller açısından incelemiş

---

[35] er-Reddü'l-Cemil, s, 266-294; R. Excellente, s, 26-43
[36] er-Reddü'l-Cemil, s, 255-256
[37] er-Reddü'l-Cemil, s, 239
[38] er-Reddü'l- Cemil, s, 146,

ve Allah-insan birleşmesinin hem kitabî naslarla, hem de akılla imkansız olduğunu göstermeye çalışmıştır.[39] Böylece Gazzali, ittihadı (Allah-İnsan birleşimini) maddi olarak değil; manevi yorumlarla izah etmeye çalışmıştır. Bu haliyle Gazzali, Avrupa'da zuhur eden Socinianisme'in öncüsü sayılmaktadır.[40]

Netice olarak diyebiliriz ki;Hıristiyanlığa bir reddiye olarak kaleme alınan "al-Radd al-Jamil" İslâm-Hıristiyan polemik tarihi içinde, genel polemik gelişimin bir merhalesini teşkil etmesi yönünden dikkat çekicidir. "al-Radd al-Jamil", Gazzali'nin bilinmeyen bir yönünü göstermesi ve bize XII. asırdaki Mısır / İskenderiyye'nin dini tarihi hakkında bilgi vermesi yönüyle, İslam düşünce tarihi içindeki yerini her zaman muhafaza edecektir.

[39] er-Reddü'l- Cemil, s, 267-283
[40] er-Reddü'l- Cemil, s, 149; R. Excellente, s, 39